

НІКОЛАЄВ Микола Федорович

Народився 4.11.1882* р. у місті Слов'янськ Харківської губернії (нині Донецької області).

* У виданні «Адресная книга ботаников СССР» (Л., 1929) вказано як дату народження 1.11.1883 р.

Старший і любимий син провізора, купця й громадського діяча Федора Ніколаєва (він, зокрема, завідував грязьовим курортом біля Слов'янська, за що отримав персональне дворянство). Крім Миколи, у родині було ще двоє синів – Валентин та Федір. Ще з дитинства вони самостійно вирощували квіти, доглядали за птахами, відвідували різноманітні

виставки. Все це далось взнаки: усі брати стали професійними біологами.

За спогадами Валентина Ніколаєва, брат добре навчався в Бахмутській гімназії й рано почав мріяти стати вченим-біологом. Тому вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Під час революції 1905 року брав участь у студентських заворушеннях і кілька місяців провів у тюрмі. За спогадами брата, М.Ф. Ніколаєв взятий батьком на поруки (за досить значну суму) й відправлений нелегально закордон, де продовжив навчання у політехнічному інституті в Швейцарії (за спеціальністю «хімія»). Там же одружився з дочкою медичного чиновника із Полтави – Лідією Михайлівною Вороновською (із якою познайомився в Харкові, в часи студентської революційної діяльності). У 1908 р. повернувся до Харкова й був амністований. Але оскільки в царській Росії іноземний диплом не визнавався, то М.Ф.Ніколаєв, за матеріальної допомоги дружини (батько на той час помер), змушений був скласти ще ряд екзаменів на останньому курсі й державні екзамени, і в 1910 р. таки отримав диплом університету.

У листі до В.І.Вернадського від 17-го серпня 1918 р. Микола Федорович інформує видатного натураліста про те, що за фахом він міколог, «...працював у мікологічній лабораторії А. Ячевського у Петрограді та у Харкові у Потєбенька» [насправді йдеться про А.О. Потєбню]. Відомо, що і А.А.Ячевський, і А.О. Потєбня – видатні мікологи, які стояли у витоків фітопатологічних шкіл як в Росії, так і в Україні.

Ще за рік до закінчення університету Микола Федорович переїхав до Полтави, де жили батьки дружини, і з 1-го вересня 1909 р. по вересень 1911 р. працював викладачем («Ґрунтознавство» та «Рослинництво») Полтавського чотирикласного землемірного училища. За деякими джерелами відомо, що він поєднував цю роботу із викладацькою діяльністю в Петровському Полтавському кадетському корпусі, а також працював помічником першого завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства М.О. Олеховського. Після смерті останнього, М.Ф.Ніколаєв став другим завідувачем музею (травень 1910 – листопад 1915 р.).

Він продовжив започатковану М.О. Олеховським традицію, за якою музей був осередком просвітницької роботи через Педагогічне бюро (мав постійні експозиції, адресовані освітянам, бібліотеку й зібрання унаочнень).

М.Ф.Ніколаєв читав лекції з природознавства Полтавської губернії на літніх педагогічних курсах для вчителів початкових шкіл.

З іменем Миколи Федоровича пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини. З огляду на це, слід відмітити, що саме він першим 16 грудня 1913 р. виступив з доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губернського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 карбованців для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М.Ф. Ніколаєв рекомендував управі налагодити контакти відносно виділення ними коштів, спрямованих для охорони найбільш цінних ділянок степів, лісів та боліт.

У подальшому (грудень 1913 – січень 1914) Микола Федорович залучив до здійснюваної ним природоохоронної роботи свого брата В.Ф. Ніколаєва (1889-1973), майбутнього кандидата біологічних наук, практиканта (1908, 1910, 1912, 1914), співробітника (1914-1923), а згодом також завідувача згаданого музею у Полтаві (1916-1923).

Брати Ніколаєви взяли активну участь в організації першої на теренах Російської імперії виставки з охорони природи у місті Харкові (1913-1914). Після цієї виставки М.Ф.Ніколаєв став палким пропагандистом нових для того часу питань охорони природи. З цілою низкою доповідей на цю тему він виступає у 1914 р. перед членами Полтавського гуртка фізико-математичних наук.

Велику зацікавленість викликало в них повідомлення Миколи Федоровича «Про охорону пам'ятників природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів (як тоді казали «світлових картин»).

На березневому засіданні зазначеного гуртка у 1914 р. він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, в Західній Європі та в Росії». Цю доповідь М.Ф. Ніколаєва попросили повторити для більшого кола слухачів. І це не дивно, адже доповідачем були поставлені проблеми, які і зараз не втратили свого значення і являються злободенними. Адже лейтмотивом повідомлення було визначення пам'яток природи у Полтавській губернії, їх кількості порівняно із Північною Америкою та Західною Європою, а головне – про участь громадськості в охороні природи.

Взагалі ж, як потім згадував про ці роки В.Ф. Ніколаєв, Микола Федорович «...працював головним чином як організатор, домогся значних асигнувань для виготовлення спеціального обладнання, придбання довідкових видань, наукової літератури для Музею». Відомо, що М.Ф. Ніколаєв за період з 1910 по 1915 рік передав до його фондів особисто зібраний гербарій, ентомологічну колекцію (Hemiptera-Heteroptera), чучела та тушки птахів.

Взагалі ж, працюючи директором Музею, Микола Федорович, уперше із моменту його заснування налагодив опис його експонатів та фондів колекцій, завів інвентарні та карточні каталоги, вперше репрезентував за межами Полтавської губернії, а саме – на знаменитій Катеринославській обласній сільськогосподарській виставці (1910). Як завідувач Музею, Микола Федорович тісно співпрацював з Полтавським Товариством сільського господарства. На організованих під його керівництвом навчаннях (зимових курсах, 1912-1914) читав цикл лекцій про природу Полтавщини. Крім цього обов'язково особисто проводив усім слухачам екскурсії експозицією Музею.

М.Ф. Ніколаєв першим на теренах Полтавщини почав висловлювати і відстоювати ідею про створення повітових сільськогосподарських музеїв. Ця його думка була виголошена на Губернській агрономічній нараді у Полтаві 24-27 листопада 1913 р.

М.Ф. Ніколаєв разом із досвідченим лісівником, завідувачем Полтавської піщано-яружної округи В.М. Борткевичем на Другому з'їзді лісовласників і лісоводів (18-21 грудня 1913) виголосили доповідь «Про заснування у Полтаві ботанічного саду». Полтавське Губернське земство підтримало цю ідею і навіть замовило знаменитому ботаніку А.М. Краснову проект саду, та на жаль через невдовзі розпочату Першу світову війну він не був втілений у життя.

У 1914 р. в Полтаві було створено перше в Російській імперії Ентомологічне Бюро, яке очолив Д.М. Бородин. Дмитро Миколайович розгорнув цікаву і напрочуд насичену дослідницьку діяльність, але у зв'язку із призовом до війська передав Бюро знаменитому фахівцю М.В. Курдюмову, але й Микола Васильович недовго обіймав цю посаду, бо пішов добровольцем до лав діючої армії в зв'язку з розпочатою Першою світовою війною. Обов'язки виконувача завідуючого Ентомологічним Бюро було покладено на очільника Музею М.Ф.Ніколаєва. На цій посаді Микола Федорович розгорнув активну діяльність, надто із нагального тоді питання боротьби з мишовидними гризунами. Крім цього, він вів визначення хвороб, якими були ушкоджені рослини, на підставі цього дослідник склав два цікавих огляди, які згодом були опубліковані у додатках до звіту про діяльність Бюро. Ці раритети, на жаль практично не відомі сучасним науковцям праці, свідчать про його високу фахову обізнаність. Взагалі ж, це ж саме підтверджує і участь М.Ф.Ніколаєва у роботі ентомологічних нарад у Харкові (вересень 1914) та Києві (грудень 1914), де він представив Полтаву і виступив з цікавими доповідями.

На початку Першої світової війни суміщав роботу в музеї з діяльністю в громадській організації, яка займалася питаннями допомоги земств в забезпеченні потреб армії («Земгор»). Але в листопаді 1915 році відмовився від завідування музеєм, фактично передавши цю посаду братові Валентину, оскільки сам зайняв посаду в «Земгорі», пов'язану з частими роз'їздами.

У 1916-1918 рр. М.Ф.Ніколаєв також проявляв себе як дійсний член Полтавської вченої архівної комісії, та як один з перших у Полтаві членів Російського ботанічного Товариства.

Про його діяльність у роки Громадянської війни відомо мало. 1917-1918 рр. Микола Федорович обіймав посаду завідувача фітопатологічним відділом Ботанічного саду у місті Кутаїсі (Грузія). Ця інформація потребує уточнення. Адже у своїх спогадах, відомий український археолог, завідувач археологічного відділу Полтавського музею (1912-1922) В.М.Щербаківський вказує, що у 1918р. М.Ф. Ніколаєв обіймав посаду лектора відкритого восени цього року в Полтаві Українського народного університету.

Крім цього відомо, що ще раніше, - 18 березня 1918 р., М.Ф. Ніколаєв вступив до створеного В.І. Вернадським Полтавського Товариства любителів природи. У його списках він значиться під № 69, сповіщається і про його адресу у Полтаві по вулиці Познанська, 8. Цікаво, що саме за цією адресою у той час мешкав і засновник Товариства В.І. Вернадський. Вже після його від'їзду з Полтави до Києва, у листі від 17-го серпня 1918 р. до нього М.Ф. Ніколаєва, читаємо: «Ось

вже біля двох років..., як я полишив службу в музеї і захопився громадською роботою. Зараз крім втоми від цієї роботи в мене нічого не залишилось. Як хочеться працювати в улюбленій області яка... пов'язана з природою». Микола Федорович хоче знайти наукову або науково-прикладну роботу. При цьому він навіть готовий переїхати на нове місце проживання, але для нього бажано, щоб це була Полтавська губернія, а робота була б пов'язана з мікологією. І далі: «Лише Ваше добре відношення до мене, Володимире Івановичу, дало мені хобі робіть звертатися до Вас із цим проханням».

І дійсно, В.І. Вернадський виділяв М.Ф. Ніколаєва із полтавського інтелектуального загалу, відносив його до «науково-працюючих» натуралістів (щоденник В.І. Вернадського, запис від 12 квітня 1918 р.). Взагалі ж, епістолярія М.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського включає сім листів. Серед них вже згаданий від 17.08.1918р., який зберігається у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, а також листи від 9.05.1915 р. (Полтава); 31.05.1915 р. (Полтава); 19.08.1915 р. (Полтава); грудень 1915 р. (діюча армія); 2.08.1928 р. (Полтава); 21.10.1928 (Полтава), які зберігаються в особовому архіві В.І. Вернадського Архіву РАН (Москва).

Повертаючись до 1916-1918 рр., треба звернути увагу на вже процитований лист М.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського, в якому Микола Федорович відмічає своє захоплення в ці роки громадською роботою. З огляду на це, можемо послатись на монографію В. Оголевця про діяльність Південноросійської Обласної Переселенчеської організація (1918), Бюро якої певний час, до середини 1918 р. очолював М.Ф. Ніколаєв.

Із 1920 р. Микола Федорович переходить на викладацьку роботу. Він читає курс природознавства для слухачів підготовчого відділення технічного факультету при Вищій робітничій школі в Полтаві. У 1921 р. цей факультет реорганізований у сільськогосподарський, а з 1923 р. – в агрокооперативний технікум (нині Полтавська державна аграрна академія).

Крім того, у 1920 р. він працював на посаді завідувача сільськогосподарського відділу Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1923 р. М.Ф. Ніколаєв обійняв посаду завідувача хлібного відділу Полтавського державного банку.

У 1924 р. Микола Федорович на 6 років пов'язує своє життя з Полтавським інститутом народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка), де з 2 липня зайняв посаду штатного лектора з ботаніки – завідувача ботанічним кабінетом. Тут знову, як і в Музеї, розкрився його організаторський та педагогічний хист, вміння читати лекції, вести наукову роботу, переглядати різну, в тому числі і іноземну літературу. Щодо останньої, то це було не складно, адже Микола Федорович добре знав і досконало володів німецькою та французькою мовами.

Працюючи у Полтавському ІНО, з 1926 р., Микола Федорович почав вивчати рослинність степів Полтавщини. Ось як він сам писав про це у 1927 р.: «Я вирішив зосередити свою увагу на заповідній ділянці степу, що зветься «Академічним степом». Крім нього, він «побував на степовому участку Ланнівського цукрового заводу... наступним був «Струківський» заповідний участок». При цьому, М.Ф. Ніколаєва навіть сплутали з якимсь конокрадом і заарештували, але згодом випустили. Зібраний Миколою Федоровичем дуже цікавий гербар-

ний матеріал опрацював лаборант – штатний асистент ботанічного кабінету ІНО – Ф.К. Курінний. З тих пір Федір Каленикович став постійно працювати під проводом М.Ф. Ніколаєва (а згодом, навіть змінив його на посаді завідувача ботанічним кабінетом).

Цікаво, що вчителю і учню належить сумісний пріоритет в заснуванні Ботанічного саду Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, адже він веде свій родовід від Ботанічної ділянки ІНО, яку створив і якою завідував М.Ф. Ніколаєв. Ось як писав про це у 1930 р. Ф.К. Курінний: «Керівна та організаційна частина припала на зав. ботанічної ділянки М.Ф.Ніколаєва (робота здійснювалась автором (Ф.К. Курінним) та членами природничого гуртка протягом 1927-29 рр.)». На території площею в 2800 м² під проводом М.Ф.Ніколаєва було зібрано майже 480 видів та форм рослин, більшість з яких переносились у живому стані з найбільш цікавих фітоценозів.

Навколо професора II-ї категорії ІНО М.Ф. Ніколаєва гуртувалось багато студентів. У 1926-1928 рр. він залучив їх до вивчення цілинних степів Полтавщини, возив на екскурсії пам'ятними місцями губернії, і навіть до Москви – на сільськогосподарську виставку. Приймавши участь в роботі Всесоюзного Ботанічного з'їзду в Москві (1926), Микола Федорович виступив перед гуртківцями Інституту із цікавими повідомленнями. У 1927 р. М.Ф. Ніколаєв видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1-го і 2-го курсів ІНО. Цей підручник свідчить про високий професіоналізм його автора та його педагогічний хист.

Слід відмітити, що працюючи в ІНО, М.Ф. Ніколаєв в різні навчальні роки викладав курси: ботаніки (ботаніка з рослинництвом), біології й теорії еволюції, природознавства, екології з основами географії рослин, геології з ґрунтознавством та мінералогією, методики викладання ботаніки тощо.

Цей час був дуже плідним в його педагогічній, і головне – науковій роботі.

Адже починаючи з 19-го червня 1929 р. у Полтаві, спільними зусиллями двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти почала свою діяльність експедиція з дослідження луків долини річки Ворскли. Її очолили професори В.П.Кушніренко та М.Ф. Ніколаєв. Останньому допомагали асистент Ф.К.Курінний та 6 студентів ІНО.

Експедиція охопила велику територію та збрала цікавий, як в теоретичному, так і у практичному відношенні матеріал. Одного лише гербарію було 2812 аркушів. У вигляді окремого монографічного видання результати цих досліджень були опубліковані в «Записках Полтавського сільськогосподарського інституту» (1930). Керівництво експедиції склало плани для подальшого проведення геоботанічних досліджень.

Але згідно з наказом Наркомату освіти України від 17 вересня 1930 р. М.Ф.Ніколаєва було звільнено з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання (ІСВ) за власним бажанням. Це сталося у перший місяць перетворення ІНО на ІСВ, за концепцією діяльності якого значно зменшувалася роль науково-дослідницької роботи. Заклад майже одночасно із М.Ф. Ніколаєвим покинули й інші викладачі природничих дисциплін в ІНО (О.Т. Булдовський, І.С.Педан, на певний час — М.І.Гавриленко).

Разом з дружиною Лідією Михайлівною та сином Дмитром 48-ми річний професор Ніколаєв переїхав з Полтави до Білорусії. Тут він оселився в місті Горки Могильовської області, де очолив кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія). Автори цієї розвідки вважають, що переїзд Миколи Федоровича до Горок міг бути також пов'язаний з наступними подіями. Відомо, що у 1930 р. найстаріший та найавторитетніший аграрний виш колишнього СРСР Гори-Горецький сільськогосподарський інститут зазнав поділу на цілу низку вузькоспеціалізованих інститутів, які були організовані у різних містах Білорусії. Процьму більшість його кваліфікованих кадрів роз'їхались. Тому виникла нагальна потреба в нових професорах, вакансію одного з них і обійняв М.Ф. Ніколаєв. Вже на початку серпня 1933 р. відбувся зворотній процес – об'єднання усіх роз'єднаних інститутів у єдиний заклад – Білоруський сільськогосподарський інститут. Цей потужний навчальний заклад потребував нових компетентних кадрів. Сюди почали приїздити досвідчені фахівці. Серед них до Горок прибув і улюблений учень Ніколаєва – Ф.К.Курінний. Завдяки клопотанням Миколи Федоровича з 1-го лютого 1936 р. він почав працювати разом з ним на кафедрі ботаніки. Але через те, що на той час години вже були розподілені, Ф.К. Курінному запропонували очолити інститутський ботанічний сад і вести дослідження з теми «Нові культури», яку ще у 1935 р. запропонував кафедрі

М.Ф. Ніколаєв. Про роботу М.Ф. Ніколаєва в інституті автори майже не мають ніяких відомостей, але можуть припустити, що вона була досить результативною. Такий висновок ми робимо з того, що у 1940 р., коли інститут готувався до свого 100-річчя, за досягнення представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві, 11 його кращих викладачів було нагороджено Великими Золотими та Срібними медалями виставки. Серед них був і професор М.Ф. Ніколаєв. Згаданій групі нагороди вручив у Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калінін. За прийнятими у ті часи традиціями він сфотографувався з

нагородженими, що було проявом їх заслуг перед суспільством і неабияким проявом шани до них із боку влади.

Щодо до подальших віх біографії вченого, зі слів небоги М.Ф. Ніколаєва Н.В.Місостової, дружина і син Миколи Федоровича загинули під час Другої світової війни, після цього в 1940-х роках пішов із життя і М.Ф. Ніколаєв. Обставини його смерті, місце поховання авторам на цей час не відомі.

Найважливіші праці М.Ф. Ніколаєва:

1. Аверин В.Г., Гавриленко Н.И., Николаев Н.Ф. О некоторых редких птицах Полтавской губернии // Ежегодн. Естеств.-Истор. Музея Полтавского губернского земства. 1912 г. – Полтава: Типо-Литограф. И.Л. Фришберга, 1913. - №1. – С. 21-26.
2. Николаев Н.Ф., Борткевич В.М. Об учреждении в Полтаве ботанического сада // Второй съезд лесовладельцев и лесоводов при Полтавском о-ве с/х 18-21 декабря 1913 г. – Полтава: Электр. Тип.Г.И. Маркевича, 1914. – С. 115-121.

3. Н.[иколаев]Н.Краткий исторический очерк музея // Ежегод. музея Полтавского Губернск. Земства. 1913 г. – Полтава: Электрич. Типо-Литограф. И.Л. Фришберга, 1915. – С. 45-54.
4. Николаев Н. [Вступление к статье] Пачоский И. Материалы для изучения флоры долины р. Грубежа // Там же, 1915. – С. 21-22.
5. Н.[иколаев]Н. Опыт путеводителя по музею Полтавского губернского земства. Отдел геологический. 1913 г. // Там же, 1915. – С. 55-82.
6. Николаев Н.Ф. Обзор болезней культурных и дикорастущих растений Полтавской губернии за 1914 г. / Прил. 2-е к Первому отчёту о деятельности Энтомол. Бюро Полтав. Губерн. Земства. – Полтава, 1915. – 15 с.
7. Николаев, Самбикин, Стопневич. Материалы по районированию Полтавщины. – Полтава: Изд-во Полтавск. Губ.эконом. совещания, 1923. – 110 с.
8. Ніколаєв М. Загальний курс ботаніки. Вип. I. Рослинне суспільство солодкої води. – Полтава: Шклограф Полтав. ІНО, 1927. – 158 с.
9. Ніколаєв М.Ф. Спроба проведення курсу ботаніки в педвузі лабораторно-дослідницьким методом на фоні рослинних суспільств // Записки Полтав. ін-ту народ.освіти. Т. IV за 1926-1927 ак. рік. – Полтава: ІНО, 1927. – С. 75-90.
10. Кушніренко В., Ніколаєв М. Проект програму колективного планового дослідження рослинного покриву Полтавської округи // Записки Полтав. наук. При ВУАН наук. Товариства. – Полтава, 1928. – С. 97-113.
11. Кушніренко В., Ніколаєв М. Сучасний стан краєзнавчої роботи в Полтавській округі // Там. само. Вип. II. – Полтава, 1928. – С.97-105.
12. Кушніренко В., Ніколаєв М. Куземинський лучний масив Грунського району // Луки водозбору р. Ворскли. Ч. I: Записки Полтав. с.-г. Ін.-ту. – Т. IV, №1. – Полтава, 1930. – С. 5-114.
13. Кушніренко В., Ніколаєв М. Попереднє повідомлення про перебіг робіт Експедиції по дослідженню луків Полтавської округи в 1930 р. // Там само, 1930. – С. 127-144.
14. Ніколаєв М.Ф. Матеріали що до рослинності на степах Полтавщини // Записки Полтав. Ін-ту Соціальн. Виховання: Т. V за 1929-30 ак. рік. – Полтава: ІСВ, 1930. – С. 91 – 99.
15. Ніколаєв М., Курінний Ф. Рослинність сіножатів на схилах правого берега долини р. Ворскла в околицях м. Полтави // Там само, 1930. – С. 195-206.
16. Ніколаєв М.Ф. [Листування з В.І. Вернадським] // Володимир Іванович Вернадський. Листування у українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д-Я. ч.1: Д-Н; / уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. –С.671-677. (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського, Т.2. Кн.2).

Джерела інформації та публікації про М.Ф. Ніколаєва:

1. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Спр. № 11-1565. – 118 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади. – Фонд 166. – Опис 12. – Спр. 5364.
3. Белорусская сельскохозяйственная академия: 150 лет: Крат. очерк истории и деятельности. – Мн.: Ураджай, 1990. – 279 с.
4. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. – Полтава, 1991. – С. 9-12, 31.
5. Кигим С. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – ботаніки брати Ніколаєві) // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 54-57.
6. Самородов В.М. Брати Ніколаєви – першопрохідці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині: Матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13-16.
7. В.І. Вернадский і Полтавщина: факти, документи бібліографія. Укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. Наук. ред. К.М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.
8. Гармаш Т.П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.
9. Халимон О.В. Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Вип. VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С.437-446.